

सारांश :

नागपूर जिल्हयातील महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या
लाभार्थ्यांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती

Summary of

“Socio-Economic Condition of MGNREGA Beneficiaries in Nagpur District”

Minor Research Project

By

Dr. Rajani V.Sontakke

Asst. Professor

Department of Economics

Dr. M. Wasnik PWS Arts & Commerce College,

Kamptee Road, Nagpur-26.

Under XIth Plan

इ.स. 2000 मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या झालेल्या षिखर परिषदेने देशांचा नियोजनबद्ध विकास व्हावा याकरिता 2015 हा टप्पा ठरवून 8 उद्दीष्टे – 1– टोकाचे दारिद्र्य व भूक यांचे निर्मूलन करणे, 2– प्राथमीक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करणे, 3– स्त्री-पुरुष समानतेला प्रोत्साहन व महिलांचे सक्षमीकरण, 4– बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करणे, 5– मातेच्या आरोग्यात सुधारणा करणे, 6– एच. आयव्ही/एडस् मलेरिया व इतर रोगांचा सामना करणे 7– पर्यावरणाच्या चिरस्थायीपणाची हमी देणे 8– विकासासाठी वैश्विक भागीदारी निर्माण करणे, ठरविण्यात आली. त्यानुसार सहस्त्रक विकास ध्येयाचे पहिले उद्दीष्ट पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने महाराष्ट्र शासन रोजगाराचा हक्क जनतेला प्रदान करून गरीब जनतेला उपजीविका प्रदान करून देण्यास व जनतेचे दारिद्र्य 2015 पर्यंत अर्ध्यावर आणण्यास कटीबद्ध झाले आहे. मागेल त्याला 15 दिवसाच्या आत रोजगार उपलब्ध न झाल्यास बेरोजगार भत्ता देण्यासही वचनबद्ध आहे. केंद्रशासनाद्वारे पुरस्कृत महात्मा गांधी नरेगा ही ऐतीहासीक योजना महाराष्ट्र राज्यात इ.स.2008 पासून महाराष्ट्रातील नागपूर जिल्हयात लागू करण्यात आली. परंतु प्रत्यक्षात सर्वेक्षण केल्यानंतर व योजनेची कार्यवाही संपूर्ण तपासून बघितले असता हया योजनेचा मूळ उद्देशच हरवून जात असल्याचे लक्षात येते. वर्षातून 100 दिवसांची रोजगाराची हमी देणारी योजना वर्षातून सरासरी 30 दिवसांचा रोजगारही उपलब्ध करून देऊ शकली नाही. रोजगार देण्यातील कालावधी लक्षात घेतल्यास काही तालुक्यात 49.7 टक्के लोकांना अर्ज व रोजगारप्राप्ती यात 6 महिने ते 1 वर्षाचा कालावधी लागल्याचे आढळून आले आहे. यावरून शासनाचे वर्षातून 100 दिवस रोजगार देण्याचे

अभिवचन एक मृगजळ असल्याचे दिसून येत आहे. सर्वेक्षणानुसार सरासरी 15-20 दिवसांचा रोजगार प्राप्त करून देणारे पदाधिकारी व शासन किती कर्तव्यदक्ष आहे याची कल्पना येते.

रोजगार-उपजीविका-दारिद्र्य निर्मूलन यामध्ये दूवा साधण्याकरिता यशस्वी अंमलबजावणी करण्यात शासन अयशस्वी झाल्याचे सर्वेक्षणांती दिसून सेते. मनरेगा नागपूर जिल्ह्यात लागू झाल्यानंतरच्या सुरुवातीला सलग तीन वर्षे योजनेची प्रगती अतिशय थंडबस्त्यात होती. फक्त उमरेड व भीवापूर तालुका सोडल्यास बाकी सर्व तालुक्यांमध्ये अतिशय तुरळक कामे झाली. WWW.nrega.nic.in याकरिता मजूर उपलब्ध नसल्याच्या अनेक बाबी समोर आल्या. परंतु प्रत्यक्षातील स्थिती अशी होती की गावकऱ्यांना नरेगा योजनेची माहितीच नव्हती. ज्यांना कुणाला माहिती होती त्यांना मागितलेल्या वेळेत काम उपलब्ध होऊ शकले नाही, दुसरे म्हणजे नरेगा अंतर्गत देण्यात येणा-या मजुरीचे दरही दुस-या रोजगाराच्या मानाने फार कमी होते तसेच ग्रामसेवकांची व सरपंचांची उदासीनताही नरेगाच्या अंमलबजावणीत अडथळा ठरली.त्यामुळे वर्षातून केवळ सरासरी 15 ते 20 दिवसांचा रोजगारच यातून निर्माण होऊ शकला. ह्या योजनेद्वारे उत्पन्न निर्मिती व लोकांच्या उपजीविकेची सोय करून दारिद्र्याची तीव्रता कमी करण्याच्या उद्देशाला नख लागल्याचे सर्वेक्षणतून प्रतिबिंबित झाले कारण सर्वेक्षणातील 75 टक्के लाभार्थ्यांचे उत्पन्न वार्षिक 45,000रु. ते रु. 48,000 रुपयांच्या दरम्यान आहे. आणि सर्वच लाभार्थी मजूर वर्गातील आहेत.सर्वेक्षणातील लाभार्थ्यांच्या कुटूंबांचे सरासरी आकारमान 5 व्यक्ति लक्षात घेतल्यास त्यांचे दरडोई दत्पन्न केवळ 25 ते 30 हजार रुपयेच येते. हे अनुमान 40 ते 45 हजार रुपये वार्षिक उत्पन्न असणाऱ्या रोजगार इच्छुकांचे आहे. दारिद्र्याच्या आंतरराष्ट्रीय व्याख्येनुसार व्यक्तिके उत्पन्न जर 1 डॉलरपेक्षा (44 रु.)पेक्षा कमी असेल तर त्याची गणना दारिद्र्य रेषेखाली करण्यात यावी असा शासनाचा आदेश आहे.

ज्यांचे प्रतिव्यक्ति उत्पन्न 25 ते 30 हजार रुपये आहे.व महागाईचा दर 10 ते 12 टक्क्यांच्या जवळ असतांना 60रु. ते 80रु. किलोप्रमाणे व प्रत्येक भाजी आजच्या घडीला 50 मे 80 रु. किलोप्रमाणे असतांना ही गरिब व्यक्ति आपले पोट भरू शकेल का? हा प्रश्न निर्माण झाला आहे. जरी महागाई दरानुसार मजुरीच्या दरात वाढ करण्यात येत असली तरी तरी मजुरीतील वाढ पुरेशी नाही.कारण एकट्या कमावत्या मजुरावर त्याच्या कुटूंबातील 5 ते 6 जणांचा भार एवढ्या कमी उत्पन्नात तो योग्य आहार देखील घेवू शकत नाही. आहारात फळ फळावळांचा समावेश तर दूरच राहिला. 25 ते 30 रु. इतक्या कमी उत्पन्नात उपजीविकेची कोणतीही साधने सध्याची परिस्थिती पाहू जाता , प्राप्त होऊ शकत नाही आणि त्यामुळे एवढ्या तोकड्या उत्पन्नातून लोकांचे दारिद्र्य कमी करणे स्वप्नवत वाटते.

कॅंगने देखील नरेगाच्या अंमलबजावणीवर ताशेरे ओढले आहेत. खोट्या मजुरांच्या नावावर वेतन अदा केले जाणे, कामे सुरु केल्यानंतर ते पूर्णत्वास जाण्याआधीच नवीन कामे सुरु करणे, कायदा असूनही मजुरांना वर्षाला 100 दिवस रोजगार न देणे, मजुरांची उपलब्धता असतांनाही कंत्राटदारांना काम देणे, 60:40 च्या सूत्राखाली यंत्रांचा वापर वाढविणे अशा अनियमितता कॅंगच्या अहवालात नमूद केल्या आहेत. रोजगार हमी योजनेचे मूळ महाराष्ट्रात असूनही व पाच दशकांपेक्षा अधिक कालावधीपासून सुरु असलेल्या या योजनेला मॉडेल मानून केंद्र शासनाची नरेगा योजना सुरु झाली. पुरोगामी महाराष्ट्रात तिची नीट अंमलबजावणी होईल अशी अपेक्षा त्यामुळेच व्यक्त केली जात होती परंतु या राज्यातच मनरेगाच्या अंमलबजावणीत अनेक अडचणी /त्रुटी दिसून आल्यात. मनरेगा लागू करतांना इंदिरा हिरवे यांचे मत मला नमूद करावेसे वाटते कि, महाराष्ट्रात आधिच मग्नारोहयो अपयशी ठरलेली असतांना नव्याने ही योजना राबविणे आवश्यक नव्हते. मागील 30 वर्षात मग्नारोहयोवर राज्य सरकारने रु.9,000

कोटी खर्च केले व त्यातून फक्त 370 कोटी मनुष्य दिवस रोजगार निर्माण होऊ शकला. ज्यामुळे ना दारिद्र्य कमी होऊ शकले ना बेरोजगारी – (इंदिरा हिरवे 2004 Providing Employment Guarantee in india: Some Critical Issues, Economic & Political Weekly Nov. 27, p.5120.)

(मनरेगा रोजगाराची हमी देणारा कायदा असला तरी रोजगार न मिळाल्यास मजूर कोर्टाची पायरी चढू शकत नाही कारण त्याचेजवळ रोजगार मिळवून घेण्यासाठी कोर्टात जवून लढण्यास वेळ नाही आणि पैसाही नाही. परंतु अगदीच उपायी पोटी राहण्यापेक्षा किंवा दारिद्र्यात खिंतपत राहण्यापेक्षा नरेगाचे काम करणे केव्हाही चांगले.)

तसेच सामाजिक अंकेक्षणही होत नसल्याचे सर्वेक्षणात दिसून आले. वर्षातून 100 दिवसांच्या रोजगाराचे आश्वासन देणारी ही योजना मात्र 15 ते 20 दिवसांचीच रोजगार निर्मिती करू शकली.

लाभार्थ्यांना किमान वेतन कायदानुसार मजुरी मिळते का? यासंबंधी सर्वेक्षण केल्यास असे दिसून आले कि, 2.27 टक्के लाभार्थ्यांना 127 रु. किंवा त्यापेक्षाही कमी 100रु. ते 110 रु. देण्यात आली., 68.10 टक्के लाभार्थ्यांना 145 रु. दराप्रमाणे मजुरी दिली जात होती. तर 29.63 टक्के लाभार्थ्यांना रु. 162 प्रमाणे मजुरी देण्यात आली. काही तालुक्यातील ग्रामपंचायतींनी अध्यादेशातील सुधारणा त्वरित लागू केल्या तर काही तालुक्यातील ग्रामपंचायतींनी मजुरांना त्यांची मजुरी वाढली असल्याचा पत्ताही लागू दिला नाही. वाढीव मजुरी दराने मजुरी मजुरांच्या खात्यात जमा न करताच जून्याच दराने त्यांना 145 रु. किंवा 127 रु. प्रमाणे मजुरीचे शोधन करून बाकीची रक्कम परस्पर हडप करण्यात आली व याचा थांगपत्ताही मजुरांना लागू दिला नाही लाभार्थ्यांना जेव्हा सर्वेक्षणकर्त्यांनी त्यांच्या मजुरीदरासंबंधी माहिती दिली तेव्हा त्यांना त्यांची फसवणूक कशी झाली ते कळाले. म्हणजेच किमान मजुरी दरानुसार मजुरी देण्याचे नियम असतांना, शासनाचे तसे अध्यादेश असतांना सर्व नियम धाब्यावर बसवून रोजगार इच्छुकांची फसवणूक व पिळवणूक करण्यात येत असल्याचे दिसून येते. एकतर मजुरीच्या दरात फसवणूक दूसरीकडे शिधापत्रिकाधारकांना रेशनकार्डवर धान्याचा पुरवठा उपलब्ध होत नाही, कोणतीही सुविधा ह्या गरीब मजुरांसाठी नाहीच का? असे वाटते याचा फायदा गरिबांना मिळत नसल्यामुळे रोहयोतील वैयक्तिक लाभाचा अध्यादेश दडपण्याविषयी दै. लोकमत मध्ये दि. 22 मे 2013 ला बातमीसूद्धा छापून आली होती त्यावरून नरेगाच्या अंमलबजावणीत किती गैरव्यवहार होतात हे सिद्ध होते.

लाभार्थ्यांना जॉबकार्ड देण्यासंबंधी मात्र बरेचसे गैरव्यवहार झालेले दिसून येतात कारण 43 टक्के लाभार्थ्यांनी जॉबकार्ड मिळाल्याचे नमूद केले आहे. परंतु जॉबकार्डचे वाटप झालेले नाही. कोणत्याही लाभार्थ्यांजवळ जॉबकार्ड कामाच्या ठिकाणी आढळून आले नाही. यासंबंधी विचारणा केल्यावर असे आढळून आले कि लाभार्थ्यांचे जॉबकार्ड ग्रामपंचायत कार्यालयातच असतात. जॉबकार्डची मजुरांना फारशी गरज नाही. खरेतर जॉबकार्ड कशासाठी असते व ते स्वतःजवळ का बाळगावे यासंबंधी लाभार्थ्यांना माहितीच नव्हती आणि त्यामुळे ग्रामपंचायत कार्यालयात पडून असलेल्या जॉबकार्डने संबंधीत कर्मचारी व अधिकारी वर्ग मजुरांची/लाभार्थ्यांची सहज फसवणूक करित असल्याचे जाणवले.

कामाच्या वाटपाच्या बाबतीतही तेच झालेले दिसते. कारण 30.5 टक्के मजुरांना कामाची मागणी केल्यानंतर 6 महिने ते 1 वर्षाचा कालावधी काम मिळविण्यासाठी लागला. जॉबकार्डसाठी जरी नावाची नोंदणी लवकर होत असली तरी काम मिळण्याच्या कालावधीत फार अंतर आहे. त्यामुळे उपजीविका निर्मिती करण्याचे ध्येय

साकार होतांना दिसून येत नाही. वेळोवेळी होत असलेल्या सर्वेक्षणांती व मिळालेल्या अहवालांवरून मनरेगाच्या लाभार्थ्यांमध्ये वाढ करण्यासाठी जरी प्रयत्न करण्यात असले तरी पाहिजे तशी प्रगती ह्या योजनेची होऊ शकली नाही. खरे पाहता राज्य आणि केंद्रशासित रोजगार हमी योजनेअंतर्गत स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने विशेषतः विधवा व परितक्त्या स्त्रियांना व बेसहारा स्त्रियांना नरेगा अंतर्गत काम प्राप्त करून देणे, प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील अशिक्षित, अकुशल स्त्री श्रमिकांना त्याचा फायदा व्हावा हा त्यामागील हेतू होता. सर्वेक्षणाकरिता निवडलेल्या नागपूर जिल्हयातील सर्व 13 तालुक्यांमध्ये नरेगाअंतर्गत काम करणा-या स्त्रियांचे प्रमाण 33.66 टक्के आहे आणि रोहयोच्या माध्यमातून लिंग समानता व महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने ही प्रगती समाधानकारक असल्याचे दिसून येते.

नरेगा योजनेअंतर्गत ज्या महिलांना रोजगार मिळाला त्यांना मातृत्वासंबंधीचे लाभ कामावर असतांना मिळालेले नाहीत. 100 टक्के लाभार्थी स्त्रियांनी पाळणाघराची सोय व तत्सम बाबी नसल्याचे सांगितले. नरेगाअंतर्गत स्त्री लाभार्थ्यांसाठी अशा तरतूदी नियमांत करण्यात आल्या असल्या तरी त्या तरतूदींचे कटाक्षाने पालन करणे महत्वाचे आहे. लहान मूल असलेल्या स्त्रिया मुलांना कामावर घेवून येतात आणि तिथेच त्यांची लहान मुले आजूबाजूला मातीत खेळत असल्याचे सर्वेक्षणात दिसून आले.

श्रमिकांसाठी आयोजित केलेल्या नरेगाशिवाय इतर योजनांच्या बाबतीत देखील केवळ 33.09 टक्के लाभार्थ्यांनाच त्याचा फायदा मिळालेला दिसतो. कल्याणकारी राष्ट्रातील आघाडीवर असलेले कल्याणकारी राज्य व प्रगतीशील नागपूर जिल्हा जर रोजगारहमी योजनेअंतर्गत श्रमिकांना औषधे किंवा तत्सम आरोग्यासंबंधी लाभांपासून वंचित ठेवित असेल तर शासन सहस्त्रक विकास ध्येयाची पूर्ति करू शकणार नाही. श्रमिकांसाठी तयार केलेल्या अनेक कल्याणकारी योजना यापूर्वी ज्याप्रमाणे कागदोपत्री राहिल्या तशाच कागदोपत्री राहतील.

मनरेगा व शासकिय यंत्रणा:

नियोजन व अंमलबजावणीसाठी गाव हा मूलभूत घटक मानण्यात आलेला असून कायद्याने ग्रामपंचायतीला नियोजनाचे अधिकार दिले आहेत. आपल्या गावाच्या विकासासाठी कोणती कामे घेतली जावीत याचे नियोजन ग्रामपंचायतीने ग्रामसभेत घ्यावयाचे असते. तसेच कोणत्या कामांना प्राधान्य द्यावे यासंबंधीचे निर्णयही ग्रामसभेने घ्यावयाचा असतो. या कामांचा तांत्रिक आराखडा तयार करून प्रशासकिय, वित्तीय मंजूरीसाठीची प्रकिया त्या-त्या विभागामार्फत ग्रामपंचायतीने करवून घ्यावयाची असते.

या दृष्टीकोनातून गावपातळीवर जबाबदार असणा-या अभिकर्त्यांच्या / अधिकारी व कर्मचा-यांच्या मुलाखती घेतल्या असता या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीतील दोश निदर्शनास आले. नागपूर जिल्हयातील हिंगणा, सावनेर, काटोल व नरखेड तालूके तसे ब-यापैकी श्रीमंत मानले जातात. म्हणजे ह्या तालुक्यांमध्ये पिकांची स्थिती चांगली असते त्यामुळे तेथील शेतक-यांची आर्थिक स्थिती चांगली दिसून आली. सावनेर तालुक्याला ओलीताची जमिन लाभल्यामुळे वर्षातून 2 ते 3 वेळा तेथील शेतक-यांना पीके घेता येतात त्यामुळे सावनेर तालुक्याच्या काही भागातील परिस्थिती ब-यापैकी आहे. परंतु आतील भागात म्हणजे शहरालगतचा भाग सोडला तर पुढे आतील भागात मात्र गावांचा विकास होऊ शकला नाही. तालुक्यातील दुर्गम भागाचा विकास घडवून आणण्यासाठी नरेगाची जास्तीतजास्त कामे करून घेणे आवश्यक असतांना ग्रामपाळीवरील संबंधीत अधिकारी जातीने लक्ष घालीत नाहीत. याऊलट नरेगाच्या कामांकडे जाणूनबुजून दुर्लक्ष केल्याचे दिसून येते. फक्त वरवरचा विकास काय कामाचा? कोणत्याही तालुक्याचा सर्वांगीण विकास होणे अत्यंत आवश्यक आहे.

हिंगणा तालुका हा MIDC मुळे जास्त विकसित झालेला आहे. हया तालुक्यातील जनतेला उद्योगांमध्ये नरेगापेक्षा जास्त मजूरी दरावर काम उपलब्ध होत असले तरी अधिकरी वर्गही नरेगांच्या कामांकडे विशेष लक्ष देत असल्याचे दिसून आले.परंतु मजूरीच्या कमी दरामुळे नरेगाच्या कामांकडे मजूर पाठ फिरवित असल्याचे सर्वेक्षणात दिसून आले. इतर तालुक्यांच्या बाबतीत मात्र नरेगाच्या अंमलबजावणीत फार शिथिलता निदर्शनास आली. हया तालुक्यांच्या विकासासाठी धोरणात्मक दृष्टीकोनातून बदल करण्याची गरज लक्षात येते.

जॉबकार्ड व रोजगारासाठी विलंब:

मनरेगा योजना नागपूर जिल्हयात तशी उशीराच सुरु झाली. इ.स.2008 पासून मनरेगाच्या अंमलबजावणीला नागपूर जिल्हयात सुरुवात करण्यात आली. परंतु सुरुवातीची तीन वर्षे 2008-2009, 2009-10,2010-11 मात्र मनरेगाला मिळालेला अल्प प्रतिसाद योजनेची अयशस्वीता दर्शवितो. पूर्वीच्या व आताही सुरु असलेल्या मगारोहयोजत मनरेगा समाविष्ट केल्यानंतर व मनरेगाच्या अंमलबजावणीकरिता शासनाने वेळोवेळी कडक अध्यादेश काढल्यानंतर मनरेगाच्या प्रगतीची वाटचाल सुरु झाली. विशेषतः जेव्हा ग्राम रोजगार सेवकांची कंत्राटी तत्वावर नियुक्ती करून फक्त नरेगाचीच कामगिरी पार पाडण्याची जबाबदारी त्याचेवर सोपविल्यानंतर नरेगाच्या लाभार्थ्यांमध्ये वाढ झाल्याचे दिसून येत आहे, परंतु ही वाढ फारशी समाधानकारक नाही.कारण नागपूर जिल्हयातील ग्रामीण भागातील दारिद्र्याचे प्रमाण 36 टक्के असतांना मनरेगासारख्या योजनेकडे मजुरांनी पाठ फिरविणे म्हणजे योजनेच्या अंमलबजावणीवरच प्रश्नचिन्ह निर्माण होतात.

योजनेच्या सुरुवातीच्या व आतापर्यंतच्या काळातही सर्वच तालुक्यातील गावातील लाभार्थ्यांना जॉबकार्ड व रोजगार प्राप्त करण्याकरिता सहा महिने ते एक वर्षाचा कालावधी इतका विलंब लागला आहे. जॉबकार्ड प्राप्त करण्याकरिता 43.49 टक्के मजुरांना 8-15 दिवस कालावधी, 41.22 टक्के मजुरांना 1 महिन्यापेक्षा जास्त विलंब लागलेला दिसतो.2.99 टक्के मजुरांजवळ तर जॉबकार्डच नव्हते. 21 टक्के लोकांना 15 दिवसाच्या आत काम प्राप्त झाले. 49.7 टक्के मजुरांना 1 महिन्याचा तर 30.5 टक्के मजुरांना 1 महिन्यापेक्षा जास्त म्हणजे 6 महिने ते 1 वर्षे विलंब लागल्याचे निदर्शनास आले आहे.

सरासरी रोजगार निर्मिती :

नागपूर जिल्हयात मनरेगाचे सर्वेक्षण केल्यानंतर असे निदर्शनास आले आहे कि ग्रामिण भागात योजनेअंतर्गत केवळ सरासरी 39 दिवसांचा रोजगार निर्माण झाला. ही रोजगार निर्मिती अतिशय अल्प प्रमाणात झालेली आहे.

हया योजनेअंतर्गत कोणतेही काम कंत्राटदाराच्या माध्यमातून होऊ नये असा शासनाचा संकेत होता. परंतु उमरेड भिवापूर यासारख्या तालुक्यांमध्ये 75 टक्के लाभार्थ्यांनी कंत्राटदारांमार्फत काम केल्याचे सांगितले. हे प्रमाण फार चिंताजनक आहे.

कंत्राटदारांमार्फत होणारे पैशांचे गैरव्यवहार व श्रमिकांची पिळवणूक टाळण्यासाठी त्यांना पूर्णपणे या प्रक्रियेतून वगळण्याचे धोरण शासनाने आखले होते. परंतु त्याची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी होत नसल्याचे दिसून येते. कारण नागपूर जिल्हयातील उमरेड व भिवापूर तालुक्यातील सामाजिक वनीकरण विभागाअंतर्गत मनरेगाद्वारे रोपवाटीकेच्या कार्यक्रमातील कोटयावधीचा गैरव्यवहार होत असल्याचे दर्शवितो. याबाबतीत दैनिक वर्तमानपत्रातून आर्थिक गैरव्यवहाराची मालिकाच प्रसिद्ध करण्यात आली होती. 2 जून 2012 च्या दैनिक

लोकमत वृत्तपत्रात याबाबतची मालीकाच प्रसिद्ध करण्यात आली होती व साडेसहा कोटी रु.चा घोटाळा उघडकिस आणला होता. सर्वेक्षणत कंत्राटदार जरी नसल्याचे दिसून आले असले तरी त्यांचे पूर्णपणे निर्मूलन झाले नसल्याचेही दिसून येते. अनेक मजुरांनी आणि ग्रामरोजगार सेवकांनी भीतिपोटी कंत्राटदार नसल्याचे सांगितले परंतु निरीक्षणांती कंत्राटदारांचे अस्तीत्व असल्याचे दिसून आले. रोजगार हमी योजनेच्या यंत्रणेतील अंमलबजावणी स्तरावरील एक महत्वाचा दूवा म्हणजे कंत्राटदार होय. हया योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने त्यांचे पूर्णपणे निर्मूलन होणे आवश्यक आहे.

मनरेगा योजनेची अंमलबजावणी झाल्यामुळे श्रमिकांच्या स्थलांतरणावर फारसा प्रभाव पडल्याचे दिसून आले नाही. नरेगाअंतर्गत मिळणा-या मजुरीचे दर इतर रोजगारापेक्षा फार कमी असल्यामुळे तसेच नरेगा योजनेअंतर्गत केलेल्या कार्याचे योग्य मूल्यमापन होत नसल्याने केलेल्या कामापेक्षा कमी मजुरी मिळत असल्याचे लाभार्थ्यांनी/ मजुरांनी सांगितले. त्यामुळे नरेगाच्या मजुरीपेक्षा जास्त मजुरी जेथे मिळेल तेथे पुरुष मजूर स्थलांतराचे प्रमाण अजूनही आहे. याऊलट मात्र महिलांच्या बाबतीत वेगळी परिस्थिती असल्याचे दिसून आले. नरेगाअंतर्गत काम करणा-या 100 टक्के महिला लाभार्थ्यांनी मजुरी कमी मिळत असल्याचे सांगितले परंतु तरिही त्यांची वर्षभर नरेगाअंतर्गत काम करण्याची तयारी असल्याचे सांगितले.फक्त 100 दिवस रोजगार मग पुढे काय? असा त्यांचेसमोर प्रश्न होता. कारण नरेगामुळे महिलांना उपजीविकेचा आधार मिळाला, त्यामुळे घरातील थोड्याफार अडचणी सोडविता आल्याचे महिला लाभार्थ्यांनी सांगितले.कधी कधी दोन महिनेही रोजगार व्यवस्थीत उपलब्ध होत नसल्याने रोजगारासाठी वणवण भटकावे लागत असल्याचे महिलांनी सांगितले. अत्यल्प मजुरीवर काम करावे लागत असल्यामुळे त्यांना जगण्यासाठी आटापीटा करावा लागत आहे.अशावेळी महिलासक्षमीकरणासाठी नरेगाअंतर्गत करण्यात आलेल्या तरतूदींचा पूर्णविचार करून वर्षभर मनरेगाअंतर्गत करण्यात

आलेल्या तरतूदींचा पूर्णविचार करून वर्षभर मनरेगाअंतर्गत काम मिळवून देण्याची व तरतूदींचे काटेकोर पालन करण्याची गरज भासते. ग्रामीण उपजीविकेच्या अत्यंत महत्वपूर्ण असा स्त्रोत म्हणून नरेगा एक सुंदर व उपयुक्त योजना आहे.शासनाने सहस्त्रक विकास ध्येयाच्या पूर्तीसाठी नरेगाची प्रभवी अंमलबजावणी करणे महत्वपूर्ण ठरते. मजुरांना निदान किमान मजुरी कायदानुसार जरी मजुरी देण्यात आली तरी ग्रामीण दारिद्र्याची तिब्रता कमी होऊ शकते .परंतु त्याची योग्य अंमलबजावणी न केल्यामुळेच नरेगा इतर योजनांसारखी अयशस्वी होण्याची चिन्हे दिसत आहेत.

मनरेगाच्या अंमलबजावणीतील मर्यादा :

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचे 2007-08 या वित्तीय वर्षापासून देशातील सर्व 604 जिल्ह्यात अंमलबजावणी करण्याचे निश्चित करण्यात आले आहे . त्यासाठी 2007-8 यावर्षीच्या अर्थसंकल्पात रु.16,000 कोटींची वित्तीय तरतूद करण्यात आली आहे. त्यानुसार नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या CAG च्या Draft अहवालानुसार नोंदणी केलेल्या 2.73 कोटी रोजगार इच्छुकांपैकी केवळ 3.2 टक्के रोजगार इच्छुकांनाच शासनाच्या शाश्वतीनुसार 100 दिवसांसाठी काम मिळाले. केवळ 18 दिवसांसाठीच या योजनेअंतर्गत रोजगार उपलब्ध झाला. यादृष्टीने काही राज्यांतील स्थिती अत्यंत विदारक आहे. महाराष्ट्र राज्यात नरेगाच्या अंमलबजावणीवर कॅंग ने ताशेरे ओढले आहेत.

नरेगाच्या अंमलबजावणीबाबत अनेक तक्रारी नमुद करण्यात आल्या आहेत. जसे खोट्या मजुरांच्या नावाने वेतन अदा केले जाणे,कामाची मोजदाद योग्य पद्धतीने न होणे, कामे सुरु केल्यानंतर ते पूर्णत्वास

नेण्याऐवजी नवीन कामे सुरु करणे, कायदा असूनही मजुरांना वर्षाला 100 दिवस रोजगार न देणे, मजुरांची उपलब्धता असूनही कंत्राटदारांना कामे देणे, 60:40 च्या सूत्राखाली यंत्राचा वापर वाढविणे.

अशा अनेक अनियमितता कॅंगच्या अहवालात नमूद करण्यात आल्या आहेत.तसेच सामाजिक अंकेक्षण “Social Audit” हा प्रकारही बासनात गुंडाळून ठेवण्यात आला. 100 टक्के लाभार्थ्यांना सर्वेक्षणातील सोशल ऑडीट संबंधी माहिती विचारल्यावर असे निदर्शनास आले आहे कि हा प्रकार त्यांच्यासाठी नवीन आहे. सामाजिक अंकेक्षणाबद्दल ना कधी ऐकले ना कधी ते ग्रामसभेत वाचले. सरकारला आकडेवारी दाखविण्यासाठी अनेक खोटी कामे दाखवून निधी लाटल्याचे अनेकदा वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध झाले आहे.

खरेतर रोजगार हमी योजनेचे मूळ महाराष्ट्रात आहे. पाच दशकांपेक्षा अधिक कालावधीपासून सुरु असलेल्या या योजनेलाच मॉडेल मानून केंद्र शासनाची नीट अंमलबजावणी होईल, अशी अपेक्षा त्यामुळेच व्यक्त केली जात होती, मात्र महाराष्ट्र राज्यातच अनेक अडचणी निर्माण झाल्या. नागपूर शहरातील ग्रामीण भाग त्यातही उपेक्षित राहिला. सर्वेक्षणात नागपूर शहरातील ग्रामीण भागातील सर्व 13 ही तालुक्यांमध्ये नरेगाच्या अंमलबजावणीत शिथिलता दिसून आली. नरेगासारखी संपूर्ण ग्रामीण विकासाची एक महत्वपूर्ण योजना राबविण्यात सर्व संबंधीत अधिकारी व कर्मचा-यांची उदासिनता यास कारणीभूत असल्याचे निदर्शनास आले.

विकासाची कोणतीही योजना पूर्णत्वास नेण्यासाठी, योजनेची यशस्वी अंमलबजावणी करण्यासाठी सर्वच पातळ्यांवरून प्रमाणिक प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. तसेच त्यासाठी जनतेचा सहभागही महत्वाचा ठरतो.

प्रशासकीय मर्यादा :

मग्रारोहयोच्या प्रशासकिय स्तरावरील कार्यक्षमतेसाठी राज्यस्तरावर एक पूर्णवेळ कार्यक्रम अधिका-याची नेमणूक केली जाईल व तो आपला पूर्णवेळ सहकारी कर्मचा-यासोबत (supporting officer) मग्रारोहयोसाठी आपले तन-मन-धन किंवा सर्वस्व अर्पण करेल असे योजनेच्या आराखड्यात अभिप्रेत होते.

परंतु प्रत्यक्षात तसे झालेले दिसत नाही. नुकत्याच प्रसिद्ध झालेला कॅंग चा अहवाल त्या दृष्टीने डोळ्यात झणझणीत अंजन घालणारा आहे. या अहवालानुसार 19 राज्यांनी 70 टक्के तहसिलीत (Blocks) पूर्णकालीन कार्यक्रम अधिका-याची नेमणूक केलेली नाही. सध्या कार्यरत असलेल्या गट विकास अधिकारी यांना अतिरिक्त कार्यभर सोपविण्यात आला आहे. हा कार्यक्रम राबविण्याच्या दृष्टीने पूर्णवेळ अधिका-याची नेमणूक करणे आवश्यक आहे कारण मग्रारोहयोचे कामच पूर्णकालीन आहे. परंतु त्याचे महत्त्व कमी करून अंशकालीन (Additional Charge) करण्यात आले आहे. CAG ने केलेल्या 512 ग्रामपंचायतींच्या सर्वेक्षणानुसार 52 टक्के ग्रामपंचायतीत Employment Guarantee Assistant (EGA) ची किंवा रोजगार हमी सहाय्यकाची नेमणूक झालेली आढळत नाही. महाराष्ट्रातील परिस्थिती यापेक्षा फारशी भिन्न नाही.परंतु मनरेगाच्या कामाची संपूर्ण जबाबदारी कमी करण्याकरिता शासनाने ग्रामरोजगारसेवकाची नियुक्ती कंत्राटी पद्धतीवर नेमण्याचे आदेश काढलेले आहेत.त्यानुसार गावातीलच बेरोजगार युवकाला ज्याचे शिक्षण कमीत कमी 7 ते 8 वा वर्ग असेल,ग्रामरोजगार सेवकाची जबाबदारी सोपवून मनरेगाची संपूर्ण कामे त्याचेकडून करवून घेण्यात येत आहेत. कामाचे मोजमाप करण्याकरिता कुशल तंत्रज्ञांची गरज असतांना इयत्ता 7वा / 8 वा वर्ग किंबहुना त्याहीपेक्षा कमी शिकलेल्या बेरोजगारांना ग्राम रोजगार सेवकाचे काम सोपविल्यावर तो खरोखरच कामांचे योग्य मूल्यामापन करू शकतो का? हा प्रश्न उपस्थित होतो.

मनरेगा अंतर्गत अभिप्रेत कामांच्या खर्चाचा पारदर्शक अंदाज निश्चित करण्यासाठी राज्यसरकारांना जिल्हा व ब्लॉक स्तरावर अॅकेडिटेड इंजिनियर्सची नेमणूक करणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय मगारोहयो अंतर्भूत कामांचा परिव्यय/ cost खर्चासह अनुमानीत करून त्यानुसार श्रमिकांना मजुरी देणे शक्य होणार नाही. परंतु कॅगच्या अहवालानुसार 20 राज्यात या पॅनेलची नेमणूकच झाली नसल्याचे दिसून आले.

महाराष्ट्र राज्य शासनाने यासंबंधीची सूचना सर्व जिल्हा पातळीवर दिलेली आहे. परंतु प्रत्यक्ष सर्वेक्षणात असे आढळून आले आहे कि जरी अॅकेडिटेड इंजिनियर्सची नेमणूक करण्यात आली असली तरी कामांची प्रत्यक्ष तपासणी मात्र हया पॅनेलमधील इंजिनियर्सद्वारे होतच नाही. अत्यंत दुर्गम भागातच नव्हे तर शहरांशी जोडलेल्या नजीकच्या गावांमध्येदेखील इंजिनियर्स कामांच्या तपासणीसाठी जात नाहीत. याऊलट ग्रामसेवक आणि ग्राम रोजगार सेवकाकडून मिळालेल्या माहितीच्या आधारावरच कामांची पडताळणी व तपासणी झाल्याचे दाखविण्यात येते. हया प्रक्रियांना फार उशीर लागतो त्यामुळे मजुरांना मजुरी देण्यात विलंब होतो. असे असतांना राज्य शासन कशाच्या जोरावर मनरेगाच्या मजुरांना 3 दिवसात मजुरी प्रदान करण्याचे आश्वासन देत आहे? असा प्रश्न निर्माण होतो. मनरेगाच्या कामांवर देखरेख ठेवण्याकरिता हायटेक पद्धतीचा वापर करण्यात येत असल्याचे 23 जानेवारी 2013 ला दै. लोकमत या वृत्तपत्रात प्रसिद्ध करण्यात आले होते जेणेकरून मनरेगाच्या कामात पारदर्शकता येईल आणि गैरव्यवहारांना वाव राहणार नाही अशी राज्य शासनाची समजूत होती परंतु एप्रिल -मे 2013 या महिन्यांमध्ये सर्वेक्षण केल्यानंतर असे निदर्शनास आले कि हायटेक पद्धतीचा वापर तर दूरच राहिला नरेगाच्या दररोजच्या कामांची यादी व माहिती नरेगाच्या संकेतस्थळावर अपडेट देखील केली जात नाही.

मनरेगाअंतर्गत मजुरी वाटपात होणारा विलंब टाळण्याकरिता नागपूरसह राज्यात 1 एप्रिल 2012 पासून ई-मस्टर प्रणालीचीही अवलंब करण्यात येत असल्याचे राज्यसरकारने जाहीर केले होते. परंतु सर्वेक्षणात मात्र कोणत्याही ग्रामपंचायतीत ई-मस्टर ची सुरुवात करण्यात आली नव्हती. याबाबतीत ग्रामसेवकांनी ई-मस्टर प्रणालीची अंमलबजावणी करणे सोपे नसल्याचे आपले मत दिले होते.

तसेच शासकिय व निमशासकिय कर्मचा-यांना दर महिन्याच्या पहिल्या तारखेला मिळणा-या पे - स्लीप च्या धर्तीवर मनरेगा योजनेअंतर्गत काम करणा-या मजुरांनाही वेज-स्लीप दिली जाणार असल्याचे राज्य शासनाद्वारे जाहीर करण्यात आले होते. परंतु याचीही प्रत्याक्षात अंमलबजावणी केलेली नाही ,शासन फक्त वादेच मोठे करतांना दिसून येते.

मनरेगा हा कार्यक्रम लोकाभिमुख ;(People Centered Progrmme) होण्याच्या दृष्टीने समाजातील लोकांचे फारसे योगदान झाल्याचे दिसून आले नाही. ज्या कामांसाठी प्रमाणित अंदाज (Standareised Estimates) उपलब्ध होते, तीच कामे विविध ब्लॉकमध्ये पूर्ण करण्यात आली. कधी-कधी त्यात स्थानिक गरजाही फारशा प्रतिबिंबित झालेल्या आढळल्या नाहीत. दुष्काळी स्वरूपाच्या कामांची गरज असतांना केवळ पांधण रस्ते व रोपवाटीकेसारखी कामे करण्याकडे ग्रामपंचायतींचा कल दिसून आला आहे.

ग्रामपंचायत स्तरावर कामाचा आराखडा त्याचे कॉस्ट एस्टीमेट्स (Cost Estimates) त्याची ग्रामसभेत मंजूरी या सर्व बाबींच्या माहितीचाच अभाव सर्वेक्षणात दिसून आला.

सामाजीक अंकेक्षणच्या बाबतीत देखिल विपर्यास झालेला दिसून येतो.कारण सामाजीक अंकेक्षणच्या अहवालाची प्रत मागीतली असता ती कोणिही सुपूर्द केली नाही. गावक-यांना तर सामाजीक अंकेक्षण म्हणजे

काय? ते कशाशी खातात? हे त्यांना माहितीच नाही. खरेतर सामाजिक अंकेक्षण होणे आवश्यक आहे नव्हे तशी तरतूदच नरेगा कायद्यात करण्यात आलेली आहे. एकूणच नरेगाच्या कामात प्रशासकीय अनियमितताच दिसून आली.

कार्यक्रमावरिल खर्च / वित्तीय व्यवस्थापन :

सर्वेक्षणात वित्तीय व्यवस्थापन देखिल अतिशय निम्न प्रतिये / स्तराचे दिसून आले. मनरेगा योजनेअंतर्गत इ. स. 2012-13 या वर्षात जिल्ह्यात 50 कोटी रु. खर्च करण्याचे या निश्चित करण्यात आले होते. त्यासाठी केंद्र सरकारकडून राज्या सरकारला 485.86 कोटी रु. मिळाले देखिल, त्यापैकी राज्यशासनाने या योजनेतील 45 कोटी रु.चा वाटा देखिल उचलला आहे. तसेच 2011-12 साठी 1040.43 कोटी रु. मिळाले होते परंतु मनरेगा अंतर्गत 2012-13 या वर्षात जिल्ह्यात केवळ 50 कोटी रु. खर्च करण्याचे निश्चित करण्यात आले असले तरी 2011-12 यावर्षी फक्त 26 कोटी रुपयांची कामे करण्यात आली आहेत.

मनरेगा अंतर्गत 2012-13 या आर्थिक वर्षात 944 लाख मनुष्य दिवस रोजगार निर्मितीचे लक्ष्य ठेवण्यात आले होते. डिसेंबर 2012 अखेर राज्यात 640 लाख मनुष्य दिवस रोजगार निर्मिती होईल असे अपेक्षित असले तरी प्रत्यक्षात 577 लाख एवढीच रोजगार निर्मिती झाली आहे. राज्यात मनरेगाच्या कामांविषयी विविध सरकारी विभागांमध्ये समन्वयाचा अभाव असल्यामुळे गरजूंपर्यंत कामे पोहोचत नाही व कामे ठप्प पडण्याचेच प्रमाण फार जास्त आहे. वनविभाग, फलोत्पादन, कृषी आणि जलसंधारण यासारख्या विभागांमध्ये अधिक समन्वय ठेवून कामांची निवड करणे आवश्यक आहे. तसेच मजुरांना वेळेवर मजुरी न मिळणे हे एक महत्वाचे कारण मनरेगा मजुरांच्या पलायनाचे मानता येईल.

अपूर्ण कामांची संख्या जास्त :

महाराष्ट्रातील मनरेगाच्या सुरुवातीच्या काळातील अपूर्ण कामांची संख्या फार जास्त असल्याचे दिसून येते. कामांच्या संख्येत जरी वाढ घडून येत असल्याचे दिसून येत असले तरी अपूर्ण कामांची संख्या जास्त आहे. महाराष्ट्र राज्यात 2008-09 या आर्थिक वर्षात महाराष्ट्रात या योजनेतून 1 लाख 677 कामे सुरु करण्यात आली होती त्यापैकी फक्त 12 टक्केच कामे म्हणजे 12 हजार 317 च कामे पूर्ण झाली. 2009-10 मध्ये कामांची संख्या कमी झाली. हयावर्षी 23 हजार 803 कामे सुरु करण्यात आली होती. परंतु त्यापैकी फक्त 4251 कामे पूर्ण झाली. 2010-11 मध्ये 30 हजार 122 कामे सुरु करण्यात आली. त्यापैकी फक्त 7.97 टक्केच म्हणजे 2060 कामे पूर्ण झाली. त्यानंतरच्या काळात 2011-12 मध्ये कामांची संख्या वाढली खरी परंतु त्यापैकी फक्त 6 टक्केच म्हणजे 12 हजार 768 कामेच पूर्ण होऊ शकली.

नागपूर जिल्ह्यातील स्थितीही अशीच असमाधानकारक असल्याचे दिसून आले. 2008-09 मध्ये जिल्ह्यात 51 कामे सुरु करण्यात आली होती. त्यापैकी 35 कामेच पूर्ण करण्यात आली. 2009-10 मध्ये 23 कामे पूर्ण करण्यात आली. त्यापैकी 17 च कामे पूर्ण झाली. तर 2010-11 मध्ये 61 कामे सुरु करण्यात आली परंतु त्यापैकी फक्त 25 च कामे पूर्ण करण्यात आली. 2011-12 मध्ये कामांच्या संख्येत एकदम वाढ करण्यात आली व 4170 कामे सुरु करण्यात आली. त्यापैकी फक्त 48 कामेच पूर्ण होऊ शकली.

मनरेगाच्या कामांची स्थिती व खर्च :

वर्ष	हाती घेण्यात आलेली कामे		अपूर्ण कामे	
	महाराष्ट्र	नागपूर	महाराष्ट्र	नागपूर
2008-09	100677	51	12317	35
2008-10	23873	23	4251	17
2010-11	30122	61	2060	25
2011-12	203278	4170	12768	48
2012-13				
2013-14				

स्रोत : मग्राहेहयो कार्यालय, नागपूर.2014.

उपलब्ध माहितीच्या आधारावरून असे म्हणता येईल कि मनरेगाच्या कामांचा वेळोवेळी आढावा घेण्याची तात्काळ गरज निर्माण झाली आहे. कारण मनरेगाच्या माध्यामातून अधिकाधिक कामे निर्माण होणे आणि त्यातून ग्रामिण विकास साध्य करणे अभिप्रेत आहे. नरेगाची हाती घेण्यात आलेली कामे पूर्ण करण्यासाठी प्रत्येक टप्प्यावर वॉच /देखरेख ठेवणे आवश्यक आहे. यासाठी तालुका अधिका-यापासून, तहसीलदारापासून ते थेट रोहयो आयुक्तापर्यंतच्या अधिका-यांनी तपासणी करणे आवश्यक आहे. राज्याच्या मनरेगा खात्याने 3 ऑगस्ट रोजी कामाच्या मापदंडासंदर्भात एक आदेश जारी केला असून त्यानुसार ग्रामपंचायत पातळीपासून तर विभाग पातळीपर्यंत होणा-या कामांची तपासणी करण्यासाठी तालुका अधिका-यापासून तर विभागीय आयुक्तापर्यंत आणि नरेगा आयुक्तालयापर्यंतचे अधिकारी कामाची तपासणी करण्याचे निर्धारित करण्यात आले आहे.त्यांच्या कामाचे दिवसही ठरवून देण्यात आले आहेत. तपासणी नंतर प्रत्येक अधिका-याला त्याच्या वरिष्ठ अधिका-यांना अहवाल सादर करण्याचे निर्देशही जारी करण्यात आले आहेत परंतु नरेगाअंतर्गत करण्यात येणा-या कामांची तपासणी करण्यासाठी ग्राम रोजगार सेवकाशिवाय अन्य कोणताही अधिकारी कामाच्या तपासणी करिता येत नसल्याचे सर्वेक्षणात दिसून आले. कामांची योग्यवेळी योग्य तपासणी होत नसल्याने आणि वरिष्ठ अधिकारी ग्रामरोजगार सेवकाच्या अहवालावर विसंबून राहून मजुरी देयक मंजूर करित असल्याने मजुरांना मिळणारी मजुरी अन्याय्य व विलंबाने होत असल्याचे सर्वेक्षणातून निदर्शनास आले आहे.

मनरेगाच्या कामांच्या गुणवत्तेची तपासणी करण्याकरिता विविध निवृत्त अभियंत्यांच्या नियुक्त्या करण्यात आल्याचे वर्तमानपत्रातील बातम्यांमधून कळत असते. परंतु नरेगाच्या कामात होणा-या गैरव्यावहारांमुळे या योजनेला गालबोट लागल्याचे दिसून आले.या योजनेच्या यशस्वी अंमलबजावणीकरिता नरेगाच्या मजुरांना तीन दिवसात मजुरी देण्याची यंत्रणा, कामाच्या गुणवत्तेची तपासणी यासारख्या सुधारणांचा समावेश करण्यात आला असला तरी, तो फक्त कागदावरच असल्याचे दिसून आले. कारण नरेगाच्या मजुरांना मीळणा-या मजुरीचा विलंब 3 वर्षांपर्यंत व्हावा किंवा मजुरीशिवाय जीवन जगतांना मजुरांना आत्महत्या करावी लागायी

यासारखी लाजिरवाणी गोष्ट दुसरी नाही. याकरिता बुलढाणा जिल्हयातील नरेगा मजुरांनी 5 सलग तीन वर्षे काम करूनही मजुरी न मिळाल्याने उपासमारीला कंटाळून आत्महत्या करणे म्हणजे माणूसकीला काळीमा फासणारी घटनाच म्हणवी लागेल.

अशाप्रकरणांमुळेच "अर्धे तुम्ही अर्धे आम्ही म्हणजे रोजगार हमी " अशी बिरुदं नरेगासारख्या योजनेला लागणे म्हणजे खरोखरच लज्जास्पद आहे. नरेगाची विविध कामे- सामाजिक वनीकरण, कृषी विभाग, पाटबंधारे व वनखात्यामार्फत करण्यात येतात. परंतु सर्वच विभागानुसार कामांचा आढावा घेतल्यास अपूर्ण कामांची संख्याच राज्यात फार मोठी असल्याचे दिसून येते.

वरिल कामांच्या तपासणी संदर्भात झालेल्या गैरव्यवहारांबाबत विचार केल्यास नरेगाच्या कामांची देखरेख हायटेक होणे गरजेचे वाटते कारण ह्यामुळे कामात पारदर्शकता येईल व गैरव्यवहाराला आळा बसू शकेल.

2012-13 या आर्थिक वर्षापासून नरेगाच्या कामांची व्याप्ती वाढली असून ह्या योजनेअंतर्गत कालवे, छोटी शेततळी, शेतबंधा-याची कामे, शौचालयाचा खड्डा खोदणे इ. कामे हाती घेण्यात आली असली तरी ती पूर्णत्वास नेणे आवश्यक आहे. नागपूर जिल्हयात सर्वेक्षणतून असे निदर्शनास आले आहे कि जिल्हयातील एकूण 776 ग्रामपंचायतींपैकी 730 ग्रामपंचायतींमध्ये नर्सरीची कामे सुरु करण्यात आली आहेत. सर्वेक्षणातील प्रत्येक ग्रामपंचायतीत नर्सरीचेच काम हाती घेण्यात आल्याचे दिसून आले असून नर्सरीच्या कामावर जास्तीत जास्त 1 ते 3 मजूरच कामावर ठेवण्यात आल्याचे दिसून आले.

मनरेगाअंतर्गत सिंचन विहीरी :

शेतक-यांना सिंचनाचे साधन उपलब्ध व्हावे या हेतूने शासनाने 2007-09 या कालावधीत नागपूरसह राज्यात जवाहर विहिरींचा धडक कार्यक्रम राबविला होता आणि या योजनेसाठी 1 लाख रुपयाचा निधी विहिरींच्या बांधकामासाठी देण्यात येत होता. परंतु जमिनीतील पाण्याच्या पातळीतील भिन्नता 1 लाख रुपयात विहिर पूर्ण होवू शकत नव्हती. त्यामुळे महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या माध्यमातून ही योजना राबविण्यात येत आहे आणि त्याकरिता ह्या योजनेअंतर्गत पूर्ण झाली त्यापैकी 2273 विहिरी अपूर्णच होत्या. ह्यापैकी 350 विहिरी 2012-13 या वर्षात. मनरेगातून पूर्ण करण्यात आल्याचे सर्वेक्षणातून दिसून आले. जवाहर विहिरींसाठी देण्यात येणा-या 1 लाख रुपयांच्या निधीतून विहिरींचे बांधकाम पूर्ण होत नसल्याने मनरेगाअंतर्गत निधीची रक्कम वाढवून 1 लाख रुपये करण्यात आली होती परंतु ह्या रकमेतूनही वाढती महागाई व वाढती मजुरी व साहित्याचे दर विचारात घेतल्यास ह्या रकमेतून विहिरींचे बांधकाम पूर्ण करणे अशक्य होत होते व त्यामुळे बांधकाम अपूर्ण राहण्याचे प्रमाण वाढत चालले होते. हे लक्षात घेवून शासनाने विहिरींच्या खोदकामासाठी देण्यात येणा-या अनुदानाची रक्कम 3 लाख रुपये करण्याचे सप्टेंबर 2013 पासून जाहिर केले. ही रक्कम विहिरींच्या मालकांना पूर्ण मिळत नसल्याचे सर्वेक्षणातून दिसून आले.

याकरिता शासनाच्या जाचक अटी व नियम जबाबदार असल्याचे निदर्शनास आले. शासनच्या नियमानुसार विहिरीचे खोदकाम केल्यास ती विहिर छोटी तयार होवून ओलीतासाठी उपयोगाची ठरत नाही. विहिर खोदकामासाठी गावात मजूर मिळत नसल्याने बाहेरगावाहून मजूर आणवे लागतात. परंतु त्यांना येथे बँक खाते उघडावे लागते.त्यासाठी त्यांच्याकडे रहिवासी पुरावा आणि फोटो ओळखपत्र नसल्याने बँक खते उघडता येत नाही. बँकेत खाते उघडण्यासाठी त्यांना पुराव्याच्या कारणासाठी चकरा माराव्या लागतात. त्यामुळे विहिरीचे काम बाजूलाच राहून बँकेतच येरझारा माराव्या लागतात. कोणताही कारखाना वा उद्योगधंदा

सुरु करण्यासाठी अग्रीम राशी देण्यात येते. मात्र रोजगार हमी योजनेतून विहिर खोदकामासाठी अशी अग्रीम राशी देण्यात येत नाही त्यामुळे या योजनेत शेतक-यांचेच नुकसान होत आहे.

यासंबंधी यावनेर तालुक्यातील नरसाळा खापा येथील भागेमहारी या ग्रामपंचायतीतील शेतकरी श्री.खुशाल लांबट यांना मंजूर झालेल्या विहिरीचा निधी रु.1,90,000 रूपयांपैकी फक्त 50,000 रु.च मिळाले होते त्यामुळे अर्धवट राहिलेल्या विहिरीचे बांधकाम पूर्ण करण्याकरिता त्यांना बँकेकडून रु.50,000 चे कर्ज घ्यावे लागल्याचे त्यांनी मुलाखतीत सांगितले. कर्जाची रक्कम व्याजासहीत फेडावी लागत असल्याने त्यांचेवर फार आर्थिक बोझा पडल्याचे त्यांनी सांगितले.परंतु एकदा का विहिरीचे काम पूर्ण झाले की त्यांना वर्षातून 2 ते 3 वेळा पिके घेता येतील हया अपेक्षेनेच त्यांचे मन आनंदून गेले होते. विहिरीचे घाण पाणी पंपाद्वारे बाहेर काढून त्यांच्या शेतीच्या तुकड्यावर सोडल्यानंतर तेथे जनावरांसाठी चा-याची सोय करता आली. त्यामुळे त्यांनी भविष्यात सिंचन विहिरीमुळे शेतीतून उत्तम उत्पन्न प्राप्त होण्याचे स्वप्न पाहणे स्वाभाविक आहे.

म्हणूनच शासनाने सिंचन विहिरींकरता आखलेल्या जाचक अटी रद्द करून अनुदानाची राशी वेळोवेळी मंजूर करून दिल्यास शेतक-यांचे जीवन समृद्ध करण्याचे स्वप्न पूर्ण होणे फार दूर नाही.